

Türk Dil Kurumu Yayınları

DOĞUMUNUN 990. YILINDA YUSUF HAS HACİB VE ESERİ  
KUTADGU BİLİĞ BİLDİRİLERİ

26-27 Ekim 2009

Ankara, 2011

## KUTADGU BİLİĞ'DE BİLGE

Mustafa S. KAÇALIN\*

### Özet

'İlmin tahkiki ve amelin sağlam yapılması, eşyanın hakikatlerini olduğu gibi bilmek ve gereğince amel etmek' anlamında kullanılan *hikmet*'in Türkçe karşılığı *bilgelik*'in acaba tahkiki yapılmış mıdır? *Kutadgu Bilig* (Kâşgar 1069), birçok bilim dalının 'bu husus acaba: yüzyıllar önce nasılmış, Orta Türkçede nasılmış, Orta Çağ'da nasılmış, Türkistan'da nasılmış ...' gibi sorularına cevap ararken başvurduğu mühim kaynaktır. Onda küçük küçük ifadeler demeti, kelime listeleri yerine bir ifade külliyatını görüyoruz.

Bu öğüt verici ve tecrübe aktarıcı *bilgelikler* 'hikmetler' kitabında bilgeliğin kelime olarak nasıl anlaşılacağı hususunda görüş teklif edilecektir. Eskiden *bilge* yanında acaba başka bir kelime var mıydı? Şimdi *bilge* yerinde acaba hangi kelime var?

**Anahtar Sözcükler:** *Kutadgu Bilig*, Yusuf Has Hacib, Karahanlı Türkçesi, Bilge, Hikmet, Bilgelik.

## THE WISE MAN IN KUTADGU BILIG

### Abstract

Was the word *bilgelik* (wisdom) which is Turkish equivalent of *hikmet* which means verifying science and performing acts in a sincere way, knowing the truths of material as they are and acting as required, verified? *Kutadgu Bilig* (Kashgar 1069) is an important source which is consulted by many scientific branches in order to answer questions such as "how was this issue centuries ago, in Middle Turkish, in the Middle Ages, in Turkistan..." A corpus of expression can be observed in *Kutadgu Bilig*, instead of little bunches of expressions and word lists.

In this text, it will be suggested that how the literal meaning of wisdom can be understood in this book of *bilgelik* or *hikmet* which is an advising and experience transferring work. Were there any other words along with *bilge* (a wise man) formerly? Now, which words are used instead of *bilge*?

---

\* Marmara Üniversitesi

**Keywords:** *Kutadgu Bilig*, Yusuf Khas Hajib, Qarakhanid Turkic, Wise Man, Hikmet, Wisdom.



*Kutadgu Bilig* (Kâşgar 1069) bir bilgelik kitabıdır. *Bilge* ‘hakim, hikmetli’ kelimesi de içerisinde birçok defa geçer. Birçok bilim dalının ‘bu husus acaba yüzyıllar önce nasılmış, Orta Türkçede nasılmış, Orta Çağda nasılmış, Türkistan’da nasılmış ...’ gibi sorularına cevap ararken başvurduğu mühim bir kaynaktır. Bu öğüt verici ve tecrübe aktarıcı *bilgelikler* ‘hikmetler’ kitabında bilgelik kelime olarak nasıl anlaşılmalıdır ve dilcilik bakımından nasıl anlaşılabilir? Eskiden *bilge* yanında acaba başka bir kelime var mıydı? Şimdi bilge yerinde acaba hangi kelime var?

*Bilge* ‘hakim’ kelimesi ilk bakışta *-ge* ekinin *bil-* ‘bilmek’ köküne gelmesiyle oluşmuştur hissini uyandırır.

*Bilge* kelimesine daha önce değinilmişti (CLAUSON: *EDPT*: 340<sup>a</sup>. RĀSĀNEN: “Materialien zur Morphologie der Türkischen Sprachen”, 124. TIETZE: *TvETTL A-E*: I, 344<sup>b</sup>. NİŞANYAN: *SS*: 77<sup>b</sup>. DONUK: *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*: 8).

*Bilge* kelimesinin *Divanü Lugatı t-Türk*’te kendisinden türetmelerin bulunduğu dört anlamı bulunmaktadır.

1. *bil-* ‘alima [543-272a/02], [548-274b/07], [601-301a/13], [607-304a/02]. (al-FĪRŪZĀBĀDĪ: III, 519). *bilin-* ‘ulima [380-190b/15]. *bildüz-* a‘lama [368-184b/05]. Tersî *cahldir* (al-FĪRŪZĀBĀDĪ: III, 170). Arapçada ünsüzlerin yerlerini değiştirerek elde edilen küçük türetme kelimesinin anlam alanını kavramak yardımcı olmaktadır; buna göre *-m-l* ‘işlemek, \*ışıldamak’ (al-FĪRŪZĀBĀDĪ: III, 297), *l-m-* ‘yıldırımak’ (al-FĪRŪZĀBĀDĪ: II, 668) kökleri ‘aydınlanmak, ışımak, parlamak’ anlamına kapı açar.

2. *bil-* ‘arafa [010-005b/04], [031-016a/17], [043-022a/15], [076-038b/03], [214-107b/08], [214-107b/10], [229-115a/09], [254-127b/13], [275-138a/10], [453-227a/10], [515-258a/05], [515-258a/05], [558-279b/11]. *bilin-* ‘urifa [339-170a/09], [339-170a/10], [276-138b/05] (Aynı anlamda *Kutadgu Bilig*’de). *biliş* al-ma‘rifatu [010-005b/03], [184-092b/14] (Aynı anlamda *Kutadgu Bilig*’de). *biliş-* ta‘arafa [322-161b/09], [474-237b/12], [527-264a/13] (Aynı anlamda *Kutadgu Bilig*’de). *bilsik-* ‘urifa [015-008a/09], [380-190b/17]. *biltür-* ‘arafa [354-177b/17]. ‘bilmek, belirlemek, tanımak’ (al-FĪRŪZĀBĀDĪ: II, 809).

3. *bil-* ‘aķala [009-005a/08], [215-108a/13], [215-108a/14], [215-108a/17], [434-217b/02], [434-217b/06], [503-252a/08], [512-256b/12], [538-269b/09], [606-303b/03]. *bilgelen-* ta‘aķala [533-267a/11]. *bilimsin-* ta‘aķala [533-267a/12]. ‘idrak etmek, kavramak; \*bağlamak’ (al-FĪRŪZĀBĀDĪ: III, 291).

Akıl, varlığın hakikatini kavrayan basit cevherdir (KĪNDĪ: “Risāle fi hudūdi l-eşyā ve rusūmihā”, 57). Akıl, hakikat ölçüsüdür. Akıl, insanları dış âleme, dünyaya

bağlar. Akıl, bilgiyi almağa hazır olan kuvvettir (İBN KESİR: *Tefsir* I, 485). Akıl, iki hayırlı arasında daha hayırlıyı seçmektir.

4. **bil-** hakama [009-005a/08], [215-108a/14], [538-269b/09], [606-303b/03] ‘elde tutmak, yönetmek; sağlama almak’ (al-FİRŪZĀBĀDĪ: III, 430).

Ayrıca tek örnekte olmak üzere iki kullanılışı daha vardır.

**bil-** faţına [464-239b/03]. ‘zeki olmak’ (al-FİRŪZĀBĀDĪ: III, 683).

**bil-** fađala [464-239b/03]. ‘erdemli olmak’ (al-FİRŪZĀBĀDĪ: III, 315).

*Bil-*’ten türemiş kelimeler şu karşılıklarla yer alır.

**bilgi** al-‘aklı [235-118a/08], [615-308a/12].

\*

**bilig** al-‘aklı al-‘ilmu al-ḥikmatu [275-138a/10] (Aynı anlamda *Ḳutadġu Bilig*’de).

**bilig** al-‘aklı [058-029b/14], [072-036b/11], [194-097b/06], [221-111a/12], [255-128a/07], [434-217b/05], [464-239b/09], [590-295b/17], [601-301a/07], [612-306b/07] (Aynı anlamda *Ḳutadġu Bilig*’de).

**bilig** al-ḥikmatu [337-169a/15] (Aynı anlamda *Ḳutadġu Bilig*’de).

**bilig** al-‘ilmu al-‘aklı [215-108a/12] (Aynı anlamda *Ḳutadġu Bilig*’de).

**bilig** al-‘ilmu [131-066a/11], [194-097b/03], [314-157b/05], [341-171a/10] (Aynı anlamda *Ḳutadġu Bilig*’de).

**bilig** al-adabu al-ḥikmatu [135-068a/06] (Aynı anlamda *Ḳutadġu Bilig*’de).

**bilig** al-fađlu [387-194a/15] (Aynı anlamda *Ḳutadġu Bilig*’de).

**bilig** al-‘ilmu [194-097b/04] (Aynı anlamda *Ḳutadġu Bilig*’de).

**bilig** al-ḥikmatu al-‘ilmu [057-029a/04] (Aynı anlamda *Ḳutadġu Bilig*’de).

**bilig** al-ḥikmatu al-‘ilmu [546-273b/08] (Aynı anlamda *Ḳutadġu Bilig*’de).

**bilig** al-ḥikmatu [037-019a/14], [194-097b/04] (Aynı anlamda *Ḳutadġu Bilig*’de).

**biliglig** al-‘ālimu al-‘āķilu al-ḥakīmu [254-127b/09].

\*

**bilge** al-‘āķilu al-ḥakīmu [538-269b/09] (Aynı anlamda *Ḳutadġu Bilig*’de).

**bilge** al-‘āķilu [215-108a/13], [215-108a/17], [503-252a/08], [512-256b/12] (Aynı anlamda *Ḳutadġu Bilig*’de).

**bilge** al-‘ālimu al-‘āķilu al-ḥakīmu [215-108a/14] (Aynı anlamda *Ḳutadġu Bilig*’de).

**bilge** al-‘ālimu al-ḥakīmu [009-005a/08], [606-303b/03] (Aynı anlamda *Ḳutadġu Bilig*’de).

**bilge** al-‘ālimu [112-056b/04], [195-098a/13], [215-108a/13], [215-108a/16], [470-235b/03], [514-257b/07], [577-289a/02], [610-305b/04], [634-317b/06]. *Ḳutadḡu Bilig*'de *bilge* ‘ālim (4341, 5551, 5587).

**bilge** al-ḥādīḡu al-faṭīnu al-fādīlu [464-239b/03] (Aynı anlamda *Ḳutadḡu Bilig*'de).

**bilge** al-ḥakīm̄u [057-029a/04], [211-106a/06], [215-108a/12], [477-232b/06] (Aynı anlamda *Ḳutadḡu Bilig*'de).

\*

Yukarıdaki malzeme ve anlamlardan hareketle:

**bilig** ‘(yedi kere) al-‘ilmu, (beş kere) al-‘aḡlu, (yaltı kere) al-ḥikmatu, (dört kere) al-adabu, (iki kere) al-faḡlu’ ile karşılanır.

**bilge** ‘(dört kere) al-‘ālimu, (beş kere) al-‘āḡilu, (beş kere) al-ḥakīm̄u, (bir kere) al-ḥādīḡu, (bir kere) al-faṭīnu, (bir kere) al-fādīlu’ ile karşılanır.

\*

*Bil*- ‘bilmek’ fiili *ö*- ‘\*bilmek’ fiiliyle birlikte kullanılır ve aynı genişlemeleri gösterir.

*ö*- faṭīna > *ög* al-‘aḡlu al-fiṭnatu. [035-018a/14], [061-031a/03] > *ög+e* [009-005a/09], [035-018a/15], [057-029a/15] gibi. *ögüt* al-‘izatu [037-019a/12], [221-111a/12], [464-239b/06], [512-256b/12] kelimesinin de buna göre *ög+üt* anlaşılması gerekiyor. Bir de ayrıca aynı ses yapısında *ögüt* (< *ög-üt*) al-manḡabatu [634-317b/06] kelimesi vardır. *Bilge* kelimesinin çözümünde teklif edilen *bil-ig+e* biçimindeki {+A} eki daha önce ele alınmıştı: KAÇALİN: *Dedem Korkut’un Kazan Bey Oḡuz-nâmesi*: 181-192. s.

*ög* ‘akıl’ dolayısıyla bir katkı: *Öksüz* ‘annesiz’ diye bilinir ve anadan öksüz babadan yetim kalmak tabiri kullanılır. Hâlbuki *ögsüz* kelimesi *bilge* ‘ālim ikilemesi gibi *ögsüz yatımdır* (*ögsüz* al-yatımu wa ’l-ḥayrānu. wa-aşluhu: *ögsüz* [061-031a/03] ma’ḥūḡ<sup>un</sup> min *ög* wa-hwa ’l-‘aḡlu wa ’l-fiṭnatu). İlk zamanlarda anne ile ilgisi yoktu. *Yatım* ‘tek kalmış; ergen olmadan önce babası ölen çocuk’ demektir (al-FİRÜZĀBĀDĪ: III, 587). İnsan baba desteğiyle hayvan anne desteğiyle yaşar. Yetimlik maddî manevî desteği olmamaktır. Sonra sözlüklerdeki *ög* ‘anne’nin etkisiyle yanlış ayrıştırmaya gidilmiştir. Krş. *Atası ölen öksüz galmaz, anası ölen öksüz galur* (ELİZADE: *Oḡuz-name*: 62<sub>10</sub>. s. TAŞ: *Süheyl ü Nev-bahār’da Eskicil Öḡeler*: 125. s. Kısmen bk. *öksüz* ‘anası veya hem anası hem babası ölmüş olan (çocuk)’, *hem öksüz hem yetim*. *Yetim* ‘babası ölmüş olan çocuk, babasız’ (TDK: *Türkçe Sözlük*: 1535<sup>b</sup>, 2175<sup>a</sup>).

*Bilge*’nin *bil*-’ten geldiği *öge*’nin *ö*-’ten geldiği gözlemlenirken bu bir {-GA} ekiyle genişlemiş yanılıgısına düşürebilir. Bir yerde *ög* [035-018a/14]’ün *öge* ile ilişkilendirilmesi *bilge*’nin de *bilig* ile ilişkilendirilebileceğinin ışığını tutar ve bu bizi {-GA} eki ile {+A} ekinin anlatımlarını ele almamızı gerekli kılar.

*Bilge* kelimesinin yapısına uygun şu örnekler vardır:

**dizge** ‘kadınların boyunlarına taktıkları altın gerdanlık’ *tiz-* fiilinden iş adı ve dolayısıyla *-ge* ile nesne adı (TIETZE: *TvETTL A-E*: I, 633<sup>b</sup>) olmayıp *tizig* ‘dizi’ (CLAUSON: *EDPT*: 574<sup>a</sup>) adının *+e* ile genişlemiş olmasıdır.

**gölge** (< *köli-g+e*) CLAUSON: *EDPT*: 718<sup>a</sup>. NİŞANYAN: *SS*: 179<sup>b</sup>) *kōlig* (< *köli-g -kölik değil-*) *az-çillu* [206-103b/02] (CLAUSON: *EDPT*: 717<sup>b</sup>)

**kısga** (< *Ḳıs-Ḳ+g+a*) *kaşır* (CLAUSON: *EDPT*: 667<sup>a</sup>).

**köşige** (< *köşi-g+e*) *az-çillu* ‘ş-şagīru. [225-113a/09], [521-261a/13]. *kōşig* (< *köşi-g -köşik değil-*) *al-ḥamaru wa ’s-sutratu* [206-103b/02].

**yorga** (< *yoriḡ+a* < \**yori-ḡ*) *at yoriḲi neteg* [451-226a/07] *kayfa sayru ’l-farasi wa-caryatuhu*.

Vurgusuz dar orta hece ünlüsünün düşmesine bir örnek de alıntı kelimedenden:

**geçge** ‘ense’ (< Mo. *gecige*).

\*

*Bilge*’nin tekrarlardaki kullanılışı kendisinin daha iyi anlaşılmasına ışık tutacaktır.

**bügü bilge** *al-’ākīlu* [546-273b/06]. *bügü* *al-’ālimu al-ḥakīmu* [546-273b/06]

**bügü bilge** *al-’ākīlu* [216-108b/01]. *Ḳutadḡu Bilig*’de *bügü bilge* (223, 287, 4670, 5912).

*bilge biliglig* (478). CLAUSON: *EDPT*: 341<sup>b</sup>. ERDAL: *Old Turkic Word Formation*: I, 376-382.

*bilge bügü* (191, 192, 495, 755, 777, 1743, 2518, 2699, 2785, 3934, 4682, 4723, 5529, 5921, 6401).

*bilge oduḡ* (2638). *oduḡ saḲ* tekrarına göre *saḲ al-faṭīnu* ‘zeki’yi karşılıyor.

*bilge öge* (1754, 4240).

*bilge tetig* (475, 1221, 2218, 3712, 3713, 3822, 3908).

*bilge uḲuşluḲ* (3752). *uḲuş al-fatin*.

Sonuç olarak *bilge* ‘hakim, hikmet sahibi’ kelimesi *bil-Ḳg* ‘hikmet’ tabanına küçültme, güçlendirme ve eşitlik anlatan *+e* ekinin getirilmesiyle yapılmış bir isimdir.

#### KAYNAKÇA

- CLAUSON, Sir Gerard, (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- DONUK, Abdülkadir, (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayın Nu. 60, İstanbul.

- ELİZADE, Semet, (1987). *Oguz-name*, Bakı, Samed ALİZADE, (1992), *Oğuznâme (Emsâl-i Mehmedali) XVI. yy.da Yazılmış Türk Atasözleri Kitabı*, (Eklerle Yayınlayan: Ali Haydar BAYAT), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- ERDAL, Marcel, (1991). *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon*, Wiesbaden. Turkologica Band 7. Otto Harrassowitz.
- EREN, Hasan, (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- al-FİRUZABADİ, Macdu 'd-din Abu Tahir Muhammad b. Ya'kub, [1329-1413]: *al-ukyanusu 'l-basit fi tarcamati 'l-kamusi 'l-muhit*, (Çeviren: CENANİOĞLU Ahmed 'Asım [1755-1819]), [Çeviri: İstanbul 1805-1810], İstanbul I: 'r 21268 [1852], [II]+943 s. II: r-k 21269 [1853], [II]+939 s. III: k-v 21272 [1855], [II]+975 s.
- İBN KESİR [1301-1373], (1991). *tafsiru 'l-kur'ani 'l-'azim / Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri I*, (Çevirenler: Bekir KARLIĞA - Bedrettin ÇETİNER), Çağrı Yayınları, İstanbul.
- KAÇALIN, Mustafa S., (2006). *Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuz-nâmesi Hikayet-i Oguz-name-i Kazan Bêg ve Gayrı -Metin ve Açıklamalar-*, Kitabevi, İstanbul.
- KÂŞGARLI MAHMUD [1008-1105]: *Dîvânü Lûgati't-Türk*: [Millet Ktp. Arabî Kit. 4189. sy.'dan] *Tıpkıbasım/Facsimile*: Ankara 1990, 1<sup>a</sup>-319<sup>b</sup> yr. Kültür Bakanlığı Yayınları/1205. *Klasik Eserler Dizisi/11*.
- [KÂŞGARLI MAHMUD] [1008-1105], (1939). *Dîvânü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, (Çeviren: Besim ATALAY), I, XXXVI+530 s.; 1940, II, 366 s.; 1941, III, 452 s. T. D. K. [Yayın sayısı 43, 46, 60], Ankara.
- al-KAŞGARİ, Mahmud, *Compendium of The Turkic Dialects (Drwan Lugat at-Turk)*: Edited and Translated with Introduction and Indices Robert DANKOFF in collaboration with James KELLY / el-KAŞGARİ, Mahmud: *Türk Şiveleri Lûgati (Dîvânü Lugat-it-Türk) İnceleme • Tenkidli Metin • İngilizce Tercüme • Dizinler*: Harvard I. Kısım 1982, XI+416 s. II. Kısım 1984, III+381 s. III. Kısım 1985, 337 s. Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları 7. Türkçe Kaynaklar VII.
- KİNDİ [ö. 866], "Risâle fi hudûdi 'l-eşya ve rusûmihâ", 57-73. s. Çeviri ve İnceleme: Mahmut KAYA, *Kindi, Felsefi Risâleler*: İstanbul 1994, XLVII+197. s. İz Yayıncılık: 87. *İslâm Klasikleri Dizisi:12*.
- ÖLMEZ, Mehmet, (1998). "Eski Uygurca *odug sak* İkilemesi Üzerine", *Türk Dilleri Araştırmaları*, C. 8, s. 35-47.
- RÄSÄNEN, Martti, (1957). "Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen", *Studia Orientalia*, Helsinki.
- NİŞANYAN, Sevan, (2007). *Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, Genişletilmiş gözden geçirilmiş 3. Basım, Adam Yayınları, İstanbul.
- TAŞ, İbrahim, (2009). *Süheyl ü Nev-bahar'da Eskicil Öğeler*, Palet Yayınları, Konya.
- TIETZE, Andreas, (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati Cilt 1 A-E*: Simurg, İstanbul-Wien.
- TÜRK DİL KURUMU: *Türkçe Sözlük*: 10. Baskı Ankara 2005, XX+2244 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 549.
- [YUSUF HAS HACİB] [1017-1069]: *Kutadgu Bilig* Metin: [İşleyen:] Reşid Rahmeti ARAT, İstanbul 1947, I, LIX+656 s. T. D. K. C. II. 29 [Yayın nu. 118].